

RESENZIYA

Cavidşünaslığımıza qiymətli töhfə

Günel Əhmədova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: gunel0497@gmail.com

2022-ci ildə Prezidentimiz İlham Əliyevin Hüseyn Cavidin 140 illiyinin qeyd olunması ilə bağlı verdiyi Sərəncam dahi sənətkarımız Hüseyn Cavid irsinin layiqincə qiymətləndirilməsi və Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ədəbiyyat və dövlətçilik məsələlərinə, Cavid şəxsiyyətinə həssas münasibətinin davamı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikada Sərəncamdan irəli gələrək bir çox tədbirlər, konfranslar, elmi sessiyalar keçirilmiş, Cavid irsinə yenidən baxış diqqət mərkəzində olmuşdur.

Cavid irsinin araşdırılması sahəsində mühüm tədqiqat əsərlərindən biri Hüseyn Cavidin 140 illiyi çərçivəsində çap olunan AMEA-nın Prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin “Hüseyn Cavid. Həyatı və sənəti” kitabıdır. Kitabın elmi redaktoru Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin direktoru, fil.e.d. Gülbəniz Babaxanlıdır. Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin Elmi Şurasının 18 oktyabr tarixli, 9 sayılı iclasının qərarı ilə nəşr olunan kitab ədibin həyat və yaradıcılığının müxtəlif tərəflərinə geniş aspektdən işıq salır.

Ədəbiyyatşünaslığımızın, humanitar fikrimizin inkişafında böyük rolunu oynayan Akademik İsa Həbibbəylinin Hüseyn Cavid yaradıcılığının müxtəlif aspektlərinə yeni və fərqli rakursdan yanaşması ədəbi-nəzəri müddəalarla zəngin tədqiqat işinin meydana gəlməsinin təməlinə duran əsas amillərdəndir. Belə bir əsərin yazılması ədəbiyyatşünaslığımızın böyük uğurlarındandır. İsa Həbibbəyli təkcə Hüseyn Cavid yaradıcılığının ən dərin məqamlarınadək problemin məğzini açmır, o, eyni zamanda söylənilənləri nəzəri aspektdən dolğun şəkildə əsaslandırır ki, bu da kitabın ədəbiyyat tariximizdəki yeri və rolunu daha da möhkəmləndirir.

Kitabı oxuyarkən Hüseyn Cavidin yaradıcılığında ideya-məzmun məsələləri, əsərlərinin poetik xüsusiyyətləri, fəlsəfi-estetik mahiyyəti haqqında geniş söz açan müəllifin obrazı Cavid yaradıcılığının bütün dərinliklərinə bələd olan dahi alim kimi nəzərimizdə canlanır. İsa Həbibbəylinin hər bir tədqiqat əsəri öz orijinallığı ilə seçilir. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu kitabı da özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bu kitab ədəbi-nəzəri dolğunluğu, qoyulan problemə konkret yanaşma tərzilə Hüseyn Cavidə həsr olunmuş tədqiqatlar arasında özünəməxsus mövqeyə malikdir.

Ədəbiyyatımızda XX əsrin əvvəllərində vətənpərvərlik ideyalarının, milli-mənəvi dəyərlərin ifadəsinin zənginləşməsində Hüseyn Cavid yaradıcılığının mühüm rolunu oynamışdır. Hüseyn Cavidin bütün əsərləri, hər bir misrası, hər bir cümləsi Vətən qayəsi ilə yazılmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli də onun yaradıcılığının tədqiqində bu məqamlara xüsusi toxunmuşdur.

Hüseyn Cavidin əsərlərində ictimai-siyasi hadisələrin təqdimatı bu məsələlərə yazıçı münasibətinin ifadə olunmasına xidmət edir. Vətən, millət sevgisi ilə yazıb-yaratmış romantik ideallar şairinin yaradıcılığının ana xəttini vətənpərvərlik, azadlıq, milli ruhun aşılınması təşkil edir. Kitabda bu məsələlər Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı boyu izlənməmiş və təhlilə cəlb edilmişdir.

2022-ci ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatında işıq üzünə gələn dəyərli tədqiqat əsəri “Giriş”, “Həyatı”, “Ədəbi fəaliyyəti”, “Şeir yaradıcılığı”, “Poemaları”, “Dramaturgiyası”, “İblis” faciəsi”, “Dramlarında lirizm”, “Nəticə” və “Ədəbiyyat” bölmələrindən ibarətdir.

Kitabın “Giriş” hissəsində akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Hüseyn Cavidin 140 illiyi ilə bağlı 24 sentyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamına istinad etmiş, Hüseyn Cavid yaradıcılığını “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni və mühüm bir mərhələ kimi” qiymətləndirmişdir: “XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəd-

din” ədəbi məktəbinin, Mirzə Ələkbər Sabir satirik şeir məktəbinin əsasını qoyduğu kimi, Üzeyir Hacıbəylinin ilk Azərbaycan operasını səhnəyə çıxarması səviyyəsində Hüseyn Cavid də Azərbaycan ədəbiyyatında romantik şeirin, mənzum romantik dramaturgiyanın və nəhayət, romantizm ədəbi cərəyanının banisi olaraq qəbul edilir. Bu mənada Hüseyn Cavid yaradıcılığı çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni və mühüm bir mərhələ təşkil edir”.

Burada Cavid lirikası XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik şeirinin mühüm ədəbi hadisəsi kimi səciyyələndirilmiş, ədibin ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeniliklərdən bəhs olunmuşdur: “Görkəmli romantik şair böyük ədəbi ənənəsi olan Azərbaycan romantik şeirini yeni mövzular, milli və bəşəri ideyalarla daha da zənginləşdirmiş, ilk dəfə olaraq klassik poetik formalarla xalq şeiri şəkillərini birləşdirmiş, sonet, marş, türkü, şərqi kimi janrları romantik poeziyaya gətirmişdir”. Bu mənada Cavid yeniliklər şairidir. O, romantik poeziyanın zənginləşməsində müstəsna xidmətlərinə görə fərqlənir. Bu Cavid yaradıcılığının ədəbiyyatımız üçün ifadə etdiyi mənanın əhəmiyyətini sübut edir.

Hüseyn Cavidin ədəbiyyatımızda yaratdığı yeniliklər içərisində mənzum dramlar yazmasına da xüsusi diqqət çəkilmişdir.

İsa müəllim kitabın “Giriş”ində 1982-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Hüseyn Cavidin nəşinin Azərbaycana gətirilməsindən bəhs edərək bunu “Sovet hakimiyyəti dövründə əlçatmaz bir əfsanənin həyata keçirilməsinin real təntənəsi olan misilsiz siyasi-tarixi hadisə” adlandırmışdır. Siyasi səbəblər üzündən Vətənidən sürgün edilmiş böyük sənətkarın, dahi şəxsiyyətin yenidən qayıdışının xalqa təsiri, oyatdığı ruh halı həqiqətən də “misilsiz siyasi-tarixi hadisə” idi.

“Həyatı” bölməsində şairin kiçik yaşlarından ömrünün sonunadək həyat yoluna nəzər salan müəllif onun təhsili, pedaqoji və ədəbi-mədəni fəaliyyəti, əsərlərinin işıq üzü görməsi, ictimai-siyasi hadisələrdə iştirakı, mətbuatda haqqında qərəzli məqalələrin yazılması, milli ruhlu əsərləri və ideallarına görə həbs olunması, bu dövrdə yaşadığı çətinliklər, ədibin yenilməz mövqeyi kimi məsələlərdən bəhs etdikcə şəxsiyyət-siyasət, milli mövcudluq-ədəbiyyat, milli özünüdərkədə ədəbiyyatın rolu kimi məsələlərə diqqət yönəldilir. Şairin bioqrafiyasından önə çəkilən məqamlar onun gələcəkdə dahi bir şəxsiyyət kimi yetişməsi amillərinin sistemləşdirilməsi və sxemləşdirilməsi kimi də mənalandırılı bilər.

“Ədəbi fəaliyyəti” adlanan növbəti bölmədə şairin ilk şeir kitabları, dram əsərləri və poemalarından söz açan müəllif daha sonra Hüseyn Cavidin yaradıcılığının mərhələlərini müəyyənləşdirmişdir.

“Şeir yaradıcılığı” bölməsində İsa müəllim Hüseyn Cavidin yaradıcılığının bütün mərhələlərində şeirə müraciət etdiyini vurğulayır. Burada ədibin şeirləri, onların məzmun və ideya rəngarəngliyi, poeziyaya gətirdiyi yeniliklər, şeirlərinin janr xüsusiyyətləri, poetik gücü, məcazlar sistemi, Cavidin fəlsəfi-estetik idealları haqqında geniş məlumat verilmiş, sistemli ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Cavidin şeirlərinin milli romantizmin mükəmməl nümunələri olduğunu söyləyən alim şairin aforizmlərlə zəngin romantik fəlsəfi üslubunun poetik qanunauyğunluqlarını açıqlamışdır. Müəllif burada Cavid poeziyasının nəzəri məsələlərini dəqiqliklə tədqiq etmişdir. Hüseyn Cavidin əsərlərində janr yenilikləri, sonet, marş kimi Avropa mənşəli janrların milli poetik formalarının meydana gəlməsi xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırmışdır.

Sonet, marş, şərqi, türkü kimi janrların Azərbaycan poeziyasına Hüseyn Cavid tərəfindən gətirilməsini yüksək qiymətləndirən alim “Mən istərim ki” soneti vasitəsilə Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin mahiyyəti ilə bağlı yazır: “Sonet janrında yazılmış bu şeirdə mövcud gerçəkliyin “zəhərli” həyat kimi təqdim edilməsi və “uzaqda səadət” axtarılması Azərbaycan ədəbiyyatında Azərbaycan romantizm estetikasını müəyyən edən xüsusiyyətlərdir”.

Müəllif “Mən istərim ki”, “Çəkinmə, gül” şeirlərinin janr xüsusiyyətlərini araşdırmış, hər iki şeirin italyan soneti formasında yazıldığını söyləmişdir: “Hüseyn Cavidin italyan sonetinin klassik modelinə dərinlən bələd olduğunu və Qərb şeir formasında milli məzmunla malik sonet yaratmaq istedadını əyani şəkildə nümayiş etdirir”.

Ədəbiyyatımızda ingilis soneti formasında yazılan ilk sonetin də Hüseyn Cavidə aid olduğunu vurğulayan alim ədibin bu sonetlərində Şekspirin sonetlərində olduğu kimi insanlıq fəlsəfəsinin ifadə olunduğunu diqqət mərkəzinə çəkir. “Hər yer səfalı, nəşəli” və Abdulla Sura həsr edilmiş “Qəmər” şeirlərini ingilis soneti formasında yazılmış əsərlərə aid edir, şairin “İbtilay-qəram” şeirini “ədəbiyyatımızda ilk quyruqlu sonet” kimi səciyyələndirir.

Burada “Bu gecə” şeirinin ədəbiyyatımız üçün əhəmiyyətini bu sözlərlə bəyan edir: “Bu gecə” şeiri ilə Hüseyn Cavid ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq sonet janrının milli poetik formalarını yaratmağa müvəffəq olmuşdur”.

Hüseyn Cavidin ədəbiyyatımızda romantik poeziyaya gətirdiyi yeniliklərdən biri olan marş janrında əsərlərin yazılması müəllifin vurğuladığı əsas məqamlardandır. XX əsrin əvvəllərində ədibin siyasi hadisələrə adekvat cavabının ifadəsi olan, xalq mübarizəyə səsləyən bu marşlar Hüseyn Cavid novatorluğunun xüsusi diqqətçəkən cəhətlərindəndir. Marş milli şüurdan, milli düşüncədən qaynaqlanan Cavid poeziyasının ən önəmli janrlarından biri olaraq ədəbiyyatımız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin gərgin siyasi axarında marş janrına müraciət edilməsi, xalq ruhlandırmaq, mübarizəyə səsləmək böyük önəm daşıyırdı və məhz bu missiyanı Hüseyn Cavid layiqincə yerinə yetirmişdi.

Professor Tahirə Məmməd “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri” (2018) kitabında çap olunan “Akademik İsa Həbibbəylinin nəzəri görüşlərinin əsas istiqamətləri” məqaləsində akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında Qərb ədəbiyyatından ədəbiyyatımıza gələn poetik janrların milliləşməsi məsələsinə xüsusi önəm verməsindən bəhs edərək yazır: “Qərbdən gələn poetik formaların qazandığı milli və fərdi keyfiyyətlərdən söz açdıqda milli zəminin unudulmaması şərti şüar kimi yox, fakt halında qarşımıza çıxır”. Bu fikir “Hüseyn Cavid. Həyatı və sənəti” kitabı üçün də keçərlidir. Burada da Hüseyn Cavid yaradıcılığında Qərb poetik formalarının milli kontekstdə yenidən işlənməsi və bunun nəticəsində janrların milli xüsusiyyətlərlə zənginləşməsi ön plana çəkilir.

Kitabın növbəti bölməsində Cavidin poemaları tədqiq obyektini kimi seçilmişdir. Burada əvvəlcə ədibin ilk poemaları olan “Bir ahi-məzlumanə”, “İştə bir divanədən bir xatirə”, “Hübuti-adəm” əsərləri haqqında yazan müəllif bu poemaların ideya-məzmun xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. “Bir ahi-məzlumanə” poemasında Vətənin acı halına yanan şairin kədəri və xalqı mübarizliyə səsləməsi ifadə olunmuşdur.

Müəllif “İştə bir divanədən bir xatirə” əsərini “milli-mənəvi özünüdərk poeması” kimi qiymətləndirmişdir.

Kitabda “Məzlumlar üçün”, “Hərb və fəlakət” poemalarının İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlı qələmə alındığı və bu əsərlər vasitəsilə Anadoluda türklərin birliyinin vacibliyi ideyası əks olunmuşdur.

Bu bölmədə Hüseyn Cavidin ilk poemalarından olan “Bakıda” əsərinə də nəzər yetirilmişdir.

Daha sonra akademik “Azər” poeması üzərində dayanmış, əsərdə Şərq-Qərb məsələsinə diqqət yetirmişdir. Azərin əsas qayəsinin Vətənin inkişafı olmasından bəhs edən müəllif əsərin mahiyyətini açan qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

“Dramaturgiyası” bölməsində Hüseyn Cavid dramaturgiyasının ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeniliklər, ideya platforması, sənətkarlıq xüsusiyyətləri nəzəri planda dəyərləndirilmişdir. Əvvəlcə “Ana” mənzum dramından, daha sonra “Maral”, “Şeyda”, “Topal Teymur”, “İblisin intiqamı” adlı nəslrlə yazılmış pyeslərindən söz açılmışdır. “Şeyx Sənan”, “Uçurum”, “Peyğəmbər”, “Knyaz”, “Səyavuş”, “Xəyyam” əsərlərinin nəzəri dərkinin istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Hüseyn Cavid dramaturgiyasının ədəbiyyatımızda, milli mədəniyyətimizin inkişafında yeri və rolu yüksək qiymətləndirilmişdir.

Növbəti bölmə “İblis” faciəsinə həsr olunmuş, XX əsrin əvvəllərində hərbi-siyasi vəziyyəti müşahidə edən ədibin bu məsələlərlə bağlı gəldiyi nəticələr “İblis” əsərinin meydana gəlməsini şərtləndirən başlıca faktor kimi müəyyənləşdirilmişdir. Əsərdə birbaşa müharibə səhnələrinin olmadığını söyləyən alim bu faciədə müharibənin insan həyatında qoyduğu izlərin, insanların yaşadıkları fəlakətlərin öz əksini tapdığını qeyd etmişdir.

Sonrakı bölmə “Dramlarında lirizm” adlanır. Bu bölmədə Cavidin pyeslərində yer verdiyi lirik parçalar nəzəri kontekstdə tədqiq olunmuşdur. “Şeyda” pyesində marşdan istifadə olunması da bu bölmədə xüsusi qeyd edilən elmi qənaətlərdəndir. Xalqı mübarizliyə çağıran, ona cəsarət verən marşdan dram əsərində istifadə olunması Cavid sənətkarlığının dəyərini və özünəməxsusluğunu, cəmiyyətlə canlı əlaqəsini bir daha sübut edir.

“Nəticə”də müəllifin gəldiyi nəticələrə və Cavid yaradıcılığı ilə bağlı mülahizələrinin ümumiləşdirilməsi nəzəri tezislər şəklində öz əksini tapmışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli “Romantik lirikanın imkanları” (1984) kitabında da Hüseyn Cavid yaradıcılığının bir çox məqamlarına işıq salır. Bu cəhətdən müəllifin çapdan çıxan yeni kitabını onun Hüseyn Cavid tədqiqatlarının müfəssəl davamı və ədəbi-nəzəri ümumiləşdirilməsi kimi görmək mümkündür.

Akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında əsas diqqətçəkən xüsusiyyətlərdən biri araşdırmanın nəzəri müddəalarla sistemli şəkildə aparılması və onların faktlarla əsaslandırılmasıdır. Müəllif burada Hüseyn Cavid yaradıcılığının tədqiqinin nəzəri konturlarını cızır, dəqiqləşdirmələr apararaq ədibin əsərlərinin elmi-nəzəri tədqiqinə yönəlir. Bu isə alimin araşdırmalarının dolğunluğunu təmin edən faktorlardandır.

Kitabın uğuru Hüseyn Cavid və İsa Həbibbəyli dühasının vəhdətindən yaranan mükəmməllikdən qaynaqlanır. Bu iki görkəmli şəxsiyyətin amal və qayə məsləkdaşlığı müəllifi məhz bu dəyərli kitabı yazmağa sövq etmiş və nəticədə Cavidşünaslığımıza əvəzolunmaz töhfə vermişdir. Düşüncə və ideya yaxınlığı İsa Həbibbəyli və Hüseyn Cavid bir-birinə bağlayan qırılmaz tellərin məhvərində dayanır. Ədəbiyyatımızın dahi sənətkarı ilə ədəbiyyatşünaslığımızın dahi sənətkarı arasında zaman məsafəsi olsa da, sanki onlar qəlbən və ideyaca bir aradadırlar. Bu iki böyük şəxsiyyət də ideal uğrunda çalışıb-vuruşan qələm sahibləridir. Vətənimizin inkişafı üçün gecə-gündüz çalışan iki dahi şəxsiyyətin ədəbiyyatımızda böyük xidməti olmuşdur. Hüseyn Cavid ideyaları bu gün İsa Həbibbəyli qələmində və əməlində yaşayır.

Görkəmli alim, akademik İsa Həbibbəylinin “Hüseyn Cavid. Həyatı və sənəti” kitabı ədəbiyyatşünaslığımız, xüsusən də Cavidşünaslığımız üçün çox əhəmiyyətli bir mənbədir. Elmimizin inkişafında misilsiz rolu olan akademik İsa Həbibbəyli zəkasının, analitik düşüncəsinin məhsulu olan bu tədqiqatda Hüseyn Cavidin əsərlərində milli-mənəvi dəyərlərin təbliği və tərənnümü, ədibin Vətən sevgisi, vətəndaşlıq qayəsi barədə geniş söz açılır. Biz bu kitabın hər bir cümləsindən ədəbiyyatımızın Hüseyn Cavid zirvəsinə boylanırıq. Bu isə İsa Həbibbəyli qələminin gücüdür. Tədqiqat əsərinin hər sözü, hər cümləsi zəngin məna daşıyıcısı kimi nəzərə çarpır.

Cavid yaradıcılığında romantizm cərəyanının tutduğu yer, romantizm cərəyanının nəzəri aspektləri, Cavid yaradıcılığının janr müxtəlifliyi, mövzu əlvanlığı kitabda sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur ki, bu da bəhs etdiyimiz kitabın uğurunu şərtləndirən məsələlərdir.

Akademik İsa Həbibbəyli Hüseyn Cavid yaradıcılığının coşğun ümmanlarına dalaraq mükəmməl tədqiqat əsərinin yaranmasına imza atmış, Hüseyn Cavidlə bağlı ədəbi-nəzəri fikrin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Zəngin məzmun mündəricəsi ilə yaddaqalan kitab Cavidşünaslığımızda mühüm bir hadisədir.

*“Yaşamaq gərçi xoş əməl,
Yaşatmaq daha gözəl”,*

– deyən Hüseyn Cavid kitablarında, tədqiqatlarda yaşadan akademik İsa Həbibbəylinin Cavid sənətinin dərinliklərinə həsr etdiyi bu kitab ədəbiyyatşünaslığımıza misilsiz töhfədir. Hüseyn Cavid yaradıcılığına həsr olunan bu möhtəşəm tədqiqat əsəri dahi sənətkarın tükənməz ideyalar və ideal-lar aləminə saldığı işıqla hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.